

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

שיטתו של רבי אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון
עם קיסרי בת אדום
אהרן דמסקי*

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 978-965-7234-14-3-3

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	ישראל רוזנסון ויאסי שפנייר אשתורי הפרחי - הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה
11	חיים צבי אלבזים רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה
21	חיים בן־דוד תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן
32	אהרן דָמסקי שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום
45	יהודה זולדן מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'
61	ירון זילברשטיין על גדר, גדר ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל
78	יצחק ספיר שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל
89	סיגלית רוזמרין סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי
110	ישראל רוזנסון ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי
139	דוד שניאור בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד
147	אבי ששון שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'
165	עמיחי שוורץ במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שוורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

שיטתו של רבי אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום

אהרן דמסקי*

פרובנס של ימי הביניים הייתה משכן לחכמים רבים שהעשירו את עולם היהדות במגוון תחומים, כגון הספרות הרבנית, הפילוסופיה ופרשנות המקרא; היו בהם שאף העמיקו בלימוד המדעים המדויקים - בלטו במיוחד הרפואה וכן האסטרונומיה - ותרמו תרומה של ממש להתפתחותם. מאמר זה בא לעסוק ברבי אשתורי הפרחי, שנולד בערך בשנת 1280, והספיק ללמוד עם המאורות הגדולים של יהדות פרובנס, מהם בני משפחתו המהוללת. ספרו החשוב של אשתורי **כפתור ופרח**¹ הושלם בשנת 1322 בבית שאן.² הוא הודפס לראשונה בוונציה בשנת 1549, ובתקופה המודרנית הודפס שוב בידי אברהם משה לונץ ב-1897.³ במהדורתו הדגיש לונץ את חלקי הספר העוסקים בטופוגרפיה, והוסיף הקדמה הכוללת פרטים ביוגרפיים העומדים בבסיס מאמר זה.

אשתורי כמלומד וכחכם

אשתורי למד אצל גדולי חכמי זמנו. הוא מנה בין רבותיו את רבי יעקב בן מכיר אבן תיבון (1236-1307) במונטפלייר. כאשר הגלה פיליפ האכזר את יהודי פרובנס בשנת 1306, נסע אשתורי לפרפיניאן (Perpignan), לברצלונה ולטולדו. אפשר כי בשעותיו בטולדו למד אצל גדול הדור רבינו אשר בן יחיאל - הרא"ש (1250-1327).⁴ משם, בדרכו לארץ הקודש, עצר בקהיר, ובשנת 1313 פנה לירושלים, ובה למד בישיבתו של רבי ברוך אשכנזי. בנסיעותיו אלו הוא כתב ותרגם כמה ספרים שלא שרדו. לבסוף התיישב בבית שאן, שבה עסק ברפואה, וממנה יצא למסעותיו לגליל במשך שנתיים, ולרחבי הארץ כולה במשך חמש שנים. בבית שאן הושלם בשנת 1322 ספרו הגדול **כפתור ופרח**, שעיקרו חקירת המצוות התלויות בארץ, והוא שהקנה לאשתורי שם עולם כאב המייסד של חקירת ארץ ישראל.

* אני מבקש להודות לפרופ' יואל אליצור, לד"ר יגאל לוין ולמר יוסף לאואר על הערותיהם המלומדות שתרמו לשיפור המאמר.

1. שם הספר הוא לשון נופל על לשון של שם משפחתו על פי תיאור מנורת המשכן בשמות כה, לג; לו, יט.

2. אין בידינו פרטים ביוגרפיים על אשתורי אחרי סיימו את ספרו הגדול.

3. לונץ, תרנ"ז.

4. שם, עמ' 404.

על השמות

השמות הבלתי־רגילים של אשתורי הפרחי - השם הפרטי ושם המשפחה - עוררו עניין, ולכן הם ראויים לסקירה קצרה בהקשרם ההיסטוריו־תרבותי. שם המשפחה שמשמעותו 'מהפרח', מקורו בתרגום לעברית של שם המקום 'פלורנצה' (Florenza) בספרד, עיר המוצא של המשפחה.⁵ זהו אחד מכמה שמות משפחה יהודיים שהיו שכיחים בצרפת, בספרד ובאיטליה,⁶ שיסודם בתרגום לעברית של שמות מקומות ידועים. בהתייחס לאזור פרובנס אפשר לדבר על אפנה של תרגום מקבילות טופונימיות לעברית: 'מונטפלייה' (Montpellier) הופך ל'מן ההר' או 'הררי'; שם משפחת דוד כוכבי נגזר מ-'ד'אסטלה (d' Estella); 'הירחי' הוא תרגום של לונס ([Lunes] Lunel). דוגמה מעניינת למהלך הזה היא השם העברי של פוסקאייר (Posquieres), עירו של רבי אברהם בן דוד (הראב"ד), שנקראה במקורות היהודיים 'קריית יערים'.⁷ הקשר שבין שמות משפחה עבריים אחרים למקבילות מקומיות ברור פחות: השם (משה) 'כרמי' (או כרמייה, Crimieux) נגזר קרוב לוודאי משם מקום בצרפת, והשם 'קמחי' (Camhi) עשוי להיות שם הקשור בעיסוק - 'אופה'. כמו כן שם המשפחה 'כספי' נגזר כנראה מעבודתם ב'כסף' (argent) או במטבעות כסף.

השם הפרטי 'אשתורי' לא הוסבר במלואו; אפשר לזקוף זאת להעדפת נושא השם עצמו שלא להביעו במישרין אלא לטשטשו בשימוש במשחק לשון מופלא: 'איש תורי'; רוצה לומר **איש של תורה**, ובעקיפין **איש תר**, ברמיזה ברורה להנחייתו המפורסמת של ה': **"שֶׁלַח לְךָ אֲנִיִּים וַיִּתְּרוּ אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן"** (במדבר יג, ב). השם אשתורי הוא שם לועזי מקומי, קרוב לוודאי שאינו ממקור עברי או שמי.⁸ נראה שהשם אשתורי הוא שם פרטי איטלקי

5. לונץ, תרנ"ז, עמ' 737. אשתורי משתמש במונח הגאוגרפי 'אנדלוסיה' גם בנוגע לצפון ספרד כשהוא מתאר את המעיינות החמים של ברצלונה, שם, עמ' 134.

6. קולורני, 1983, עמ' 693-697.

7. רבי מנחם מאירי: "על מה שכתב הרב הגדול ר' אברהם בר דוד זלה"ה בהלכות לולב וארבעה מינים שחברם הרב ז"ל בצאתו מקרית יערים היא עיר פושקיריש" (מגן אבות, כא). אני מודה לפרופ' יואל אליצור שהעמידני על מקור זה. ראו את המחקר המקיף על שם המקום: ריינאו, 1998. המחבר טוען שהיהודים הבינו את המרכיב הראשון בשם 'פוסק' (Posq) כנגזרת מהלטינית boscus, ותרגמו אותו: 'יערים'. נראה לי שאין כאן תרגום מלומד מהלטינית אלא פירוש עממי המקביל את המרכיב הראשון של השם 'פוס' למילה bois בצרפתית עתיקה המדוברת אז, שפירושו 'ער', והבינו את המרכיב השני, quières, כמקביל לעברית 'קריית'.

8. לונץ ציין שיש הצעה לזהות את אשתורי כ'יצחק הכהן', אך לא הביא לכך אישוש ממקור כלשהו, (לונץ, תרנ"ז, עמ' XXVI, הערה 2). ייתכן שחל בלבול בזהות, היות שבשער המהדורה הראשונה צויין שכתב היד של הספר ניתן לדפוס על ידי הנגיד מקהיר, ר' יצחק הכהן שולל (נפטר ב-1524).

המתועד כ־אסטוריו (Estorio); הוצע כי הוא נגזר מהשם אסטרוגה (Astroge) או אסטרוק (Astro מ־Astruc, 'מזל'), המתועד בפרובנס.⁹ לרבים מחכמי ימי הביניים היה שם פרטי עברי ושם לוועזי מקביל המבוסס על תרגום השם העברי, על קו אופי מסוים של בעל השם או על דמיון בעיצורים. רבינו יחיאל מפריז למשל כונה Vivant de Meaux (על שם פרבר של פריז); שם משפחתו של רבי יוסף קמחי היה Maitre Petit.¹⁰ מנהג זה של כפל השמות אומץ גם בקרב חכמים בני איטליה בתקופת הרנסנס, למשל סרווידאו (Servideo) - הלא הוא עובדיה מברטנורא.¹¹ פרט להצעה הקלושה שהובאה אצל לונץ לגבי 'צחק', אין לנו ידיעה מה היה שמו העברי של אשתורי. לא מן הנמנע שלא־פנות גמישות אלו של הענקת שמות עבריים ולועזיים, שכמותם אנו מזהים בין היהודים בקהילות מערב הים התיכון ובמיוחד בפרובנס, הייתה השפעה ישירה על אשתורי, והדבר התבטא גם במפעלו בכפתור ופרח. מנהגים דוגמת הענקת זהות עברית למקומות המושב, כמו גם נשיאת שם פרטי לוועזי נוסף על השם העברי, היו עשויים לעורר באשתורי רגישות למשמעויות של שמות וליחסי הגומלין הדיאלקטיים והבין־לשוניים שלהם; במילים אחרות, אני מציע שאשתורי חש בקרבה שבין השפה העברית לערבית. טענתי היא שאחרי הגיעו לארץ הקודש, יכולת קשב זו לשמות מצאה ביטוי בניסיונו לניסוח העיקרון של השתמרות שמות עתיקים בצורתם הערבית המקומית.

חקירת ארץ ישראל

כדי להעריך את תרומתו של אשתורי, נצביע על ארבעת היסודות של המחקר הגאוגרפי־היסטורי המודרני של ארץ ישראל בכל הקשור בזיהוי אתרים קדומים:

1. השתמרות שמות המקומות הקדומים.
 2. הכרה גאוגרפית של הארץ ('ידיעת הארץ').
 3. הבנת המקורות הכתובים שבהם מידע היסטורי או גאוגרפי.
 4. אישוש ארכאולוגי.
- הגישה החדשנית של אשתורי שהביאה להכתרתו כחוקר הראשון של ארץ ישראל, מבוססת על שלושת היסודות הראשונים:

9. על המקור האיטלקי של השם הצביע בפניי פרופ' דוד קאסוטו, והציע שהוא יכול להיגזר מהשם אסטרוק. ראו גם את ביידר, 2001, עמ' 160, שציטט את סרור, 1989, עמ' 16, שייחס שם זה לאשטורג שנמצא בפרובנס. השם הבלתי־רגיל אשתורי אינו נזכר במחקר הבסיסי של שמות יהודי איטליה, קולורני, 1983. השוו גם שמו הלוועזי של הרמב"ם Bonastrug da Porta, קפלן, 1972, טור 774.

10. לרדו, 1972 עמ' 1070; חזן, 1972.

11. קאסוטו, 1918.

1. הוא הבין אינטואיטיבית את הקשרים הלשוניים שבין העברית הקדומה והארמית לערבית המקומית המדוברת.¹²
2. הוא ערך מסעות ושהה ב'שדה' (שנתיים בגליל וחמש שנים במקומות אחרים בארץ, כולל בעבר הירדן).¹³
3. הוא היה תלמיד חכם מן ה'ראשונים', ובקי בכל המקורות התורניים הידועים בימיו.¹⁴
4. בנוגע ליסוד הרביעי - הארכאולוגיה, אשתורי היה מודע לחשיבות התרבות החומרית בהקשרי טביעת מטבעות, מנהגים מקומיים, לבוש מקומי וכדומה; זיקתו למה שאנחנו קוראים ארכאולוגיה הייתה מצומצמת מטבע הדברים, והתבטאה בביקורים בבתי הכנסת העתיקים של בית שאן וחוקוק.¹⁵ יש לזכור כי הארכאולוגיה נעשתה לכלי מדעי בשירות הגאוגרפיה ההיסטורית רק בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20; רק אז החלו להשתמש בפוטנציאל הפרשני הטמון בה כדי לאשש מסקנות העולות מהבחינות האחרות של מעשה הזיהוי או לדחותן.
- מתוך ארבעה היסודות הנ"ל, תרומתו הגדולה של אשתורי קשורה להבנתו ששמות מקראיים ושמות במקורות חז"ל הנכתבים בעברית או בארמית, נשתמרו בדיאלקטים הערביים המקומיים; אם נצטטו: "כי הארץ לעולם עומדת, ובשמותיה ברוב, והשינוי בשמות מעט הוא";¹⁶ "ואודיעך כי שמות העיירות והנהרות הכתובים בכתבי הקודש, שבכתב ושבעל־פה, שמעט הוא מה שנשתנה שם בין הישמעאלים".¹⁷ על בסיס עקרון השתמרות שמות מקומות שגיבש, הציע אשתורי כ־130 זיהויי שמות עתיקים עם מקומות

12. כדי להעריך את ההבחנות החדשניות של אשתורי, יש להעיר כי רק במאה ה-19, יותר מ־500 שנים אחריו(!), הכירו אדוארד רובינסון ועלי סמית באופן בלתי־תלוי את עקרון שימור השמות, רובינסון וסמית, 1841, תכופות. כמובן זיהויים אלו של אשתורי לא היו תוצאה של יסודות בלשניים מודרניים המבוססים על פונטיקה ומורפולוגיה של השמות, אלא על הדמיון הברור ביניהם. ראו: אליצור, 2004, תכופות.

13. גם כאן הסקרנות האינטלקטואלית של אשתורי וגישתו החדשנית מלמדות שהוא לא חסר באתרים הרגילים שהיו במסלול עולי הרגל של התקופה ושל הדור הקודם (בנימין מטודלה, פתחיה מרגנסבורג); כפי שציינו לעיל, נהגו רובינסון וסמית במחצית הראשונה של המאה ה-19 באופן דומה ולא היו תלויים במסלולים הקבועים של מבקרים בארץ הקודש.

14. לעומתו, לפני החוקרים המודרנים מצויים תרגומים שונים וגרסאות שונות של התנ"ך ושל הספרות התלמודית והרבנית.

15. חוקוק הוא כפר יהודי עתיק כחמישה ק"מ ממגדל, לא רחוק מכפר נחום שעל חוף הכינרת. חפירות בבית הכנסת שלו החלו ב-2011, בניהול י' מגנס וד' עמית ע"ה. בין הממצאים כמה פסיפסים על שמשון הגיבור שעיטרו את בית הכנסת המקומי. אשתורי העיר על ביקורו בחוקוק - "וקורין לו היום יקוק" - "ושם ראינו בית כנסת בעל רצפה [=פסיפס] עתיקה", לונץ תרנ"ז, עמ' נד; קליין, 1923, עמ' 13-14.

16. לונץ, תרנ"ז, עמ' 632.

17. שם, עמ' 245.

בני זמנו, אך לא כולם התקבלו במחקר המודרני.¹⁸ כשיסודות מחקריים אלו עומדים לנגד עינינו, נוכל להבין טוב יותר את המתודולוגיה של אשתורי, ומדוע כמה מהצעות הזיהוי שלו אינן מקובלות היום.

השוואת אשתורי לאבסביוס - המקרה של בית שאן

העוסקים בגאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל הם אסירי תודה לספר האונומסטיקון שכתב אבסביוס, אב הכנסייה מקיסריה בתחילת המאה הרביעית לספירה (263-339).¹⁹ במסגרת התפתחות הנצרות הקדומה וביסוסה, הייתה מטרתו של אבסביוס לבסס את העלייה לרגל לארץ הקודש לערך דתי רב משמעות בקרב המאמינים; והאונומסטיקון נועד להיות כלי להגשמת מטרה זו, מעין מורה דרך. לאבסביוס הייתה השפעה רבה על הירונימוס (340-420), שהתגורר בבית לחם במשך כ-40 שנה ותרגם את האונומסטיקון מיוונית ללטינית. כמו כן השפיע אבסביוס על מעצב 'מפת מידבא' מהמאה השישית, תעודה גאוגרפית היסטורית דתית שהמחישה את האונומסטיקון בויזואליות מרשימה. חרף הזמן הרב שעבר ביניהם - כאלף שנה, יש עניין בהשוואת כפתור ופרח בן המאה ה-14 לאונומסטיקון בן המאה הרביעית; השוואה זו מאלפת בכל הקשור בהבנת השיקולים הגאוגרפיים וההשקפות הדתיות שהנחו את שני המחברים ועמדו בבסיס יצירותיהם. נקודה מעניינת להשוואה בין שני החיבורים היא מעמדה של בית שאן - מקום מגוריו של אשתורי.

אבסביוס: "בית שאן Βηθσάν (שופטים א, כז) ממנה 'לא הוריש' מטה מנשה את הנכרים. היא סקיתופוליס, עיר מפורסמת בארץ ישראל, וקורא אותה הכתוב גם בית שן Óikos Σάν (מלכים א ד, יב), ש(תרגומו) בית שונא".²⁰

כפתור ופרח: "בית שאן חצי יום מטבריא. הירדן למזרח, כמהלך שעה ישרה. עוד היום הזה הנה פה הרבה [של בית הכנסת הנזכר בירושלמי מגילה פ"ג ה"א עג ע"ד; וה"ג, עד ע"א] בחורבותיו ובה שלושה היכלות נגד ירושלים".²¹

אבסביוס העיר על המקורות המקראיים וזיהה את המקום עם שמו היווני - סקיתופוליס, עיר נודעת וחשובה הנכללת בקבוצת הערים ההלניסטיות הידועה בכינויה דקפוליס.

18. לפי קליין, 1923, עמ' 6, רק 25 זיהויים הוכחו כמוטעים.

19. קלוסטרמן, 1904; מלמד, תשכ"ו.

20. מלמד, תשכ"ו, עמ' 26, ערך מס' 257.

21. קליין, 1923, עמ' 9-10.

לעומתו הגדיר אשתורי את בית שאן במונחים יהודיים בהתייחסו לטבריה, מרכז התורה הנודע של תקופת האמוראים, היה ער למרחקה מהירדן, הוסיף התייחסות לקהילה יהודית בת הזמן והסב את תשומת הלב לקיומו המתמשך (הגם שבמצב חרב) של בית כנסת מקומי המכוון אל ירושלים.

העולה מבין השיטין של כפתור ופרח בניהון הוא די ברור: ההתייחסות לירדן ממקמת את בית שאן בחלקה המערבי של ארץ ישראל, ויש בכך להציב טענה נגד המפקיעים את בית שאן מחזקת ארץ ישראל.²² למרות דברי רבי יהודה הנשיא, הפוטר את העיר בית שאן ממצוות התלויות בארץ (כגון מעשרות, ביכורים ושמיטה),²³ הדגיש אשתורי שבית שאן הינה חלק בלתי־נפרד מארץ ישראל, והיא הייתה כזו מזמן התלמוד ועד לימיו.

תעלומת עקרון

בהמשך למגמה ההשוואתית דלעיל, יש עניין רב בליבון הערכים הנוגעים בעקרון אצל אבסביוס ואשתורי. אבסביוס כתב:

עקרון Ἀκκαρών (יהושע יג ג). במטה דן (יט מג). 'צפונה לכנעני' (יג ג). עיר אחת מחמשת סרני פלשתים. היא הבדלה למטה יהודה, אבל לא לכדה, כי לא הכרית את הפלשתים (היושבים) בה (שופטים א יח). היא גם היום כפר גדול של יהודים נקרא עקרון בין אשדוד ובין יבנה במזרח.²⁴

בדומה לנאמר לעיל על בית שאן, אבסביוס סיכם את ההפניות המקראיות לעקרון ומעיר באשר למיקומה ביחס ליבנה. הוא יכול אף לדון באתר המקראי (היום בשדות של קיבוץ רבדים) שאולי היה עדיין מיושב בימיו, ובו קהילה יהודית גדולה. בדונו בעקרון, שילב אשתורי את שלושת היסודות הנ"ל בגישתו לזיהוי מקומות מקראיים:

עוד נמצא בין יפו ובין אשקלון עיר קורין לו היום עקיר... מיפו לעקרון כחמש שעות, והוא מזרחי אל יבנה. מעקרון לאשדוד כשלוש שעות וקוראין לעקרון עקר, ועקרון זו קסרי. ואם כן יהיה בין קסרי ובין לוד ויבנה שלשתם כמו משולש שווה הצלעות [או שוקאים] ויהיה אורך הצלע כשתים ושלש שעות.²⁵

22. קליין, 1923, עמ' 31. הוא מצטט את אשתורי: "הנה היום נמצאים פה עמנו אנשים מקרוב באו מוחזקים בידעיים, מניאים לב נשים ועמי ארץ לשבת שם ואומרים להם שאינו [בית שאן] ארץ ישראל במוחלט אלא חוצה לארץ".

23. ירושלמי, דמאי פ"ב ה"א כב ע"ג; בבלי, חולין ו ע"ב.

24. מלמד, תשכ"ו, עמ' 9, ערך מס' 60; גם צפריר, 1994, עמ' 56.

25. לונץ, תרנ"ז, עמ' 255-257, 303.

ראשית, אשתורי זיהה את העיר עקרון ביחס לערים סמוכות, בהתבססו על סיוריו בשפלה. שנית, הוא מצא באזור במרחק מה מתל עקרון כפר בן הזמן הנושא את השם הערבי עאקר (>עקר[וין]), המשמר את השם המקראי עקרון.²⁶ שלישית, אשתורי עיגן את הזיהוי בספרות חז"ל. הוא הוסיף כי "קיסרי בת אדום" (בבלי, מגילה ו ע"א), היא עקרון המופיעה בדברי הנביא: "כִּי עֲזָה עֲזוּבָה תִּהְיֶה וְאַשְׁקֶלֶן לְשִׁמְמָה אֲשֶׁדּוּד בְּצִהְרִים יִגְרְשֶׁהָ וְעֶקְרוֹן תִּעָקֶר" (צפניה ב, ד). אשתורי סיכם: "מה שאני מניח עקרון וקיסריאה, שהרי 'עקרון תעקר' (צפניה ב, ד) ונראה שהוא המקום שבין עכו ובין אכשף [קרי: ארסוף]²⁷ וקורין לו קיסריאה ויהיה זה קיסרי בת אדום, שתחילתה היתה משל פלשתים".²⁸

מתוך דבריו, אנו מודעים לסתירה הנובעת ממגוון מקורות המידע שלו. גם אשתורי היה ער לסתירה שבין מיקומן האמתי והנפרד של קיסריה ושל עקרון, ובין זיהוין כעיר אחת העולה לכאורה מדברי רבי אבהו, רבה של קיסרי, בבבלי, מסכת מגילה.²⁹ הוא התלבט - וניסה למצוא פתרון לפי הכלל של השתמרות השם - דהיינו שיש למצוא עוד מקום בשם קיסרי או בשם הדומה לו לאורך החוף: "ואם קסרי בת אדום היא קיסריאה שזכרנו תהיה בארץ אשר [אבל עאקר בארץ יהודה]. אם היה כך, קרוב הדבר לומר שקסטרא הוא קיסריאה". בהצעה זו התבסס אשתורי שוב על שלושת יסודות המידע שלו:

1. השתמרות השם בדמיון הצליל קיסרי או קסטרא.
2. מקורות חז"ל (איכה רבה פרשה א, א, נב; ויקרא רבה ב, ח): "סביביו צריו", כגון קסטרא לחיפה.
3. ידע אישי מביקור במקום: "ועד היום שם בנין רומי גדל מאד".

26. האתר המקראי של עקרון מזוהה עם תל אל מוקנע (באדמת קיבוץ רבדים), שייתכן שהיה עדיין מיושב בזמנו של אבסביוס. פרופ' אליצור דיווח לי שזוהי גם דעתו. כפר עקיר ננטש ב-1948 ובמקומו נוסדה קריית עקרון. כ-3 ק"מ מדרום מזרח לרחובות.

27. אשתורי קרא למקום 'אכשף', שהיא באמת בנחלת אשר הנזכרת לעיל. יש כאן בלבול לא פשוט - לפי הסדר הגאוגרפי הוא צריך להיות ארסוף (אפולוניה). לונץ, תרנ"ז, עמ' 254; קליין, 1923, עמ' 7.

28. לונץ, שם, עמ' 255; קליין, שם, עמ' 24-25.

29. הרב יהודה לנדי הסב את תשומת לבי לתרגום של הירונימוס לאונומסטיקון ולפרשנותו, שבה נוספה הערה מדהימה: "יש אנשים הסוברים כי עקרון היא מגדל סטרטון, שלימים כונתה קיסריה". ראו קלוסטרמן, 1904, עמ' 23: *quidom putant Accaron turrin Stratonis, postea Caesaream nuncupatam*; נועם, 2003, עמ' 193, הערה 11.

בלא ספק התכוון הירונימוס לדברי רבי אבהו (בבלי מגילה ו ע"א; ראו להלן), שהיה בן עירו ובן זמנו של אבסביוס. אשר להירונימוס, כנראה שמע את דברי המדרש הללו ממוריו היהודים בביקורם אצלו בבית לחם. בהקשר זה חשוב לציין כי מאמרו של רבי אבהו הופצו בעולם היהודי עד שהועלו בתלמוד הבבלי, ואין לנו אלא לשער שתפוצה זו כללה גם את בית לחם הקרובה; על כל פנים עוררו דברי רבי אבהו עניין אצל מלומדים נוצרים בארץ ישראל.

אבל אשתורי לא היה מרוצה מהזיהוי עם קסטרא שעל יד חיפה,³⁰ משום שהיא אינה נמל, וקיסרי כן הייתה: "בתוספתא מס' דמאי, פרק קמא: 'הלוקח מן הספינה ביפו ומן הספינה בקיסרי חייב'. הרי תוספתא מכרחת היות קיסרי אל קיסריאה הנזכרת שהיא על הים". בוודאי קשה לזהות אותה עם עקרון הנמצאת ארבע שעות מהים! עוד מקשה אשתורי מידיעת הארץ: "כי תוציא קו ישר מעין גנים (ג'נין) אל הים הגדול, תהיה קיסריאה דרומית לסוף הקו ההוא הנופל בים בארבע שעות".³¹ הסתירה העולה משני מקורות שונים של ידיעותיו - כלומר מספרות חז"ל ומידיעת הארץ - מונעת ממנו להכריע במיקום של קיסרי בת אדום. מתוך התסכול האפיסטמולוגי היה אשתורי מסוגל רק לשאת תפילה: "והאל יתעלה יאיר עינינו במאור תורתו".³²

הצעה ליישוב הסתירה

במענה לתפילת אשתורי ליישב את הקושי, אני מציע כי הפתרון לשאלת הניגוד בין זיהוי קיסריה על חוף הים עם עקרון שבשפלת יהודה, נעוץ בהבנת הקטע שבבבלי מגילה ו ע"א: "אמר רבי אבהו 'ועקרון תעקר' (צפניה ב), זו קיסרי בת אדום, שהיא יושבת בין החולות והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי יוונים וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום היו קורין אותה אחידת מגדל שיר".

יודגש כי הדברים בקטע תלמודי זה, המזהה את קיסריה עם עקרון, מובאים על-ידי רבי אבהו, ראש הקהילה היהודית של קיסריה, שפעל בשנים 300-325 לספירה, כאשר הייתה העיר מרכז אלילי ונוצרי ומושבו של אבסביוס אבי הכנסייה.³³ דומה בעיניי כי המפתח להבנת הזיהוי טמון בעובדה שרבי אבהו מצטט סעיף הלכות ממגילת תענית.³⁴ לפי מגילת תענית החלה קיסריה כמובלעת נכרית בארץ ישראל ובתקופה החשמונאית היא נכבשה, ויום הכיבוש נחגג ונזכר. הבעיה נעוצה בגרסאות המשובשות של השם הקדום של העיר

30. ראו: צפירי, עמ' 101 Samaritanorum Castra.

31. לונץ, שם, עמ' 255. לאשתורי יש אי-דיוק קל, היות שקיסריה ממוקמת מעט צפונה מקו ג'נין-הים התיכון.

32. בגלל כתיב משובש נקלע אשתורי לקושי בזיהוי מקום שנקרא 'סומיה' במקום סוסיתא. גם במקום זה הוא נשא תפילה דומה כמו שציין קליין, 1923, עמ' 29.

33. מצאנו שאבסביוס מוסר כמה מסורות גאוגרפיות יהודיות. למשל יש להשוות את זיהויו של גורן האטד (בראשית נ, י) עם עגלה (ז"א חגלה ממזרח ליריחו) לאור דרשתו של רבי אבהו על הפסוק שתלו הנסיכים את כתריהם באורנו של יעקב "עמדו כולם ותלו בו כתריהם והקיפוהו כתרים כגורן המוקף סייגים של קוצים", ראו: דמסקי, 1993.

34. נועם, 2003, עמ' 44, 68, 193-195. האירוע אירע ב-י"ד בסיוון. הוא מתואר בגוף הטקסט של המגילה ובסכוליון שלה. מבחינה היסטורית קרוב לוודאי שיש ליחס את כיבוש העיר ההלניסטית לימי אלכסנדר ינאי. להרחבה על הרקע ההיסטורי לכיבוש זה: לוין, 1974, עמ' 62-69.

קיסריה. רוצה לומר, שם המקום היה מגדל סטרטון - Strato. השם היווני משמר את השם הפיניקי של מייסד העיר המלך הצידוני 'עבד עשתורת'. הקטע שבבבלי מגילה ו' ע"א מציג את שם המקום כ'מגדל שיר'. ה'ערוך', שבעקבותיו הלך גם המהרש"א, קראו את השם הזה בעוד שיבוש קל: 'מגדל שד', וביארו אותו כמקום משכנם של שדים! ורד נועם דנה בפרוטרוט בסוגי המקורות ובהשלכותיהם, ומתבססת במיוחד על שתי גרסאות של הסכוליון למגילה (פ - פרמה; א - אוקספורד), המאשרות את זיהוי מגדל סטרטון עם קיסריה.³⁵ באופן מעורר עניין, זה גם מה שקבע הירונימוס במאה החמישית (ראו לעיל הערה 28), קרוב לוודאי בטרם חל השיבוש באיות השם המקורי של המקום. נדגיש את המשפט המופיע במגילת תענית ומתחתיו הסכוליון על פי כתב יד פרמה, ובסוגריים מרובעים [] התוספת של כתב יד אוקספורד:

בארבעה עשר [בארביסר] לסיון מגדל צר [צור].

היא קיסרי [בת אדום] מפני שלא היו יכולים לכבשה מה שהיו בה גבורים [היושבת בין החולות, והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי יון, וכשגברה יד חשמונאי הוציאו משם והושיבו בה את ישראל] יום שכבשוהו עשאוהו יום טוב.

אפילו כאשר הטקסט לנגד עינינו קשה להבין מדוע בחר רבי אבהו לזהות את קיסריה עם עקרון. נראה לי שהתשובה לשאלה זו עשויה לבוא מעיון במקור תלמודי אחר המזכיר את מגדל סטרטון, הלא הוא 'ברייטא דתחומין של ארץ ישראל של עולי בבל'. מקור זה מציין את גבולותיה ההלכתיים של ארץ ישראל לעניין מצוות התלויות בארץ, הנשענים על מה שמובן כתחום התיישבותם של 'עולי בבל'. גרסאות מודפסות שונות של ברייתא זו מופיעות במקומות מספר: בתוספתא (שביעית פ"ד ה"א), בספרי (ספרי, עקב) ובירושלמי (שביעית פ"ו ה"א לו ע"ג).

המקום השני ברשימת ערי הגבול המערבי של תחום ארץ ישראל, זאת אומרת לאורך חוף הים התיכון, הוא 'מגדל סטרטון'. בכתבי יד אחדים של המקורות הללו מופיעות צורות השם האלה: חומת מגדל שר (שין), שרשן, שיד ושינה, שד, שרשן דקיסרי. אשתורי, שיחסו לסוגיית זיהוי קיסריה עומד במרכז מאמר זה, היה עשוי לראות כל אחת מהגרסאות הללו, ובכל זאת הוא הושפע רק מן הגרסה 'מגדל שיר' שבבבלי במגילה.

35. נועם, 2003, עמ' 193-194.

יש מן האירוניה בכך שהגרסה הקדומה והטובה ביותר 'וחומת מיגדל שרושן' שבברייתא דתחומין נמצאת בכתובת הפסיפס שברצפת בית הכנסת (מהמאה השישית לספירה) שנתגלה בשדות קיבוץ עין הנצי"ב סמוך לתל רחוב וכחמישה ק"מ דרומית מביתו של אשתורי בבית שאן.³⁶ פסיפס רחוב הוא הוא העדות הקדומה ביותר לקריאה 'מיגדל שרושן' כשמה העברי של קיסרי. על בסיס הקריאה המועדפת הזאת אני בא להציע שרבי אבהו העלה משחק לשון עם שמה הקדום של קיסריה 'שרושן', שבעברית מצטלצל כנגזר מ'שורש', כלומר מהפועל שר"ש, בבניין פיעל - במשמעות של 'לשרש' 'לעקור'. בהנחה שרבי אבהו דרש לפני קהל יהודי יודע עברית, יש מקום לשער שלא זו בלבד שקהל זה היטיב להבין את הדקויות הלשוניות אלא ששומעיו גם קלטו את הרמיזות הפולמוסיות נגד השלטון הרומי-נוצרי ('בת אדום') המגולמות ביישום קללת הנביא צפניה על עקרון הפלישתית. דרש רבי אבהו כמו שאמר הנביא 'עקרון תעקר', כן שרושן [קיסרי] - תישרש.³⁷

אני תקווה שרבי אשתורי היה מסכים למענה לתפילתו ליישב את הסתירה שעלתה מתוך דרכו לזהות מקומות מקראיים על פי השתמרות השם, מקורות תורניים וידיעה מופלאה של ארץ ישראל.

36. זוסמן, תשל"ד. ראו גם: דסברג, 1987, עמ' 45-48.

37. וראו גם רוזנסון, תשע"א.

מקומות ב'כפתור ופרח' הנזכרים במאמר

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אליצור, 2004 Y. Elitzur, *Ancient Place Names in the Holy Land – Preservation and History*, Winona Lake, 2004
- ביידר, 2001 A. Beider, *A Dictionary of Ashkenazic Names*, Bergenfield, NJ, 2001
- דמסקי, 1993 A. Demsky, "The Route of Jacob's Funeral Cortège and the Problem of Eber Hayyarden", in: M. Brettler and M. Fishbane (eds.), *Minhah LeNahum*, Sheffield 1993, pp. 54–64
- דמסקי, 1998 A. Demsky, "Holy City and Holy Land as Viewed by Jews and Christians in the Byzantine Period: A Conceptual Approach to Sacred Space", in: D. Houtman, et al. (eds.), *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity Leiden*, 1998, pp. 285-296; 361-368
- דסברג, 1987 א' דסברג, "אוצר ארץ ישראל", אנציקלופדיה תלמודית, ירושלים 1987.
- זוסמן, תשל"ד י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן - סקירה מוקדמת", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88-158.
- חזן, 1972 R. Chazan, Names, *Encyclopedia Judaica*, vol. 12, 1972, cols. 809-810
- טיילור, 2003 J. E. Taylor (ed.), *Palestine in the Fourth Century A.D. The Onomasticon of Eusebius of Caesarea*, Jerusalem, 2003
- לוי, 1974 L. I. Levine, "The Hasmonean Conquest of Strato's Tower", *I.E.J.* 24/1 (1974), pp. 62-69
- לונץ, תרנ"ז א"מ לונץ, כפתור ופרח מאת אישתורי הפרחי, ירושלים תרנ"ז.
- לרדו, 1972 A.I. Laredo, *Les Noms des Juif du Maroc*, Madrid 1978

- מלמד, תשכ"ו
ע"צ מלמד, ספר האונומסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשכ"ו.
נעם, 2003
ו' נועם, מגילת תענית: הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, ירושלים
2003.
- סרור, 1989
S. Seror, *Les Noms des Juifs de France au Moyen-Age*, Paris, 1989.
- צפריר, 1994
Y. Zafrir, L. di-Segni, J. Green, *Tabula Imperii Romani Iudaea Palestina*, Jerusalem, 1994.
- קאסוטו, 1918
U. Cassuto, *Gli ebrei a Firenze nell'eta del Rinascimento*, Firenze, 1918.
- קולורני, 1983
V. Colorni, *Judaica Minora: Saggi sulla storia dell'ebraismo italiano dall'antichita all'eta moderna*, Milano 1983.
- קלוסטרמן, 1904
E. Klostermann, *Eusebius Werke*, Leipzig, 1904.
- קליין, 1923
ש' קליין, "החומרים הטופוגרפיים הארץ-ישראליים בכפתור
ופרח לאישתורי הפרחי", *הצופה לחוכמת ישראל*, בודפשט
1923.
- קפלן, 1972
J. Kaplan, "Nachmanides", *Encyclopaedia Judaica*
Vol.12, Jerusalem, 1972, cols. 774-777.
- רובינסון וסמית, 1841
E. Robinson and E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea*, London,
1841.
- רוזנסון, תשע"א
י' רוזנסון, "זו קיסרי בת אדום" - קיסריה: דמות ותדמית,
מכמני קיסריה ב (עורכים: י' פורת, א' איילון, א' אזדרכת),
ירושלים תשע"א, עמ' 284-293.
- ריינאו, 1998
D. Raynaud, "Le toponyme Posquières: un cas d'hybridation sociolinguistique latin-hebreu",
Bulletin de la Société d'Histoire de Posquières-Vauvert 4 (1998), pp. 5-40.